

H.N. РАХЫМЖАНОВ

С. ТОРАЙҒЫРОВ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ЭЛЕГИЯ ЖАНРЫ

Қазақ поэзиясы тарихының өзіндік ерекшелігі айқын кезеңдерінің бірі XX ғасыр басындағы жиырмысынышы жылдарға дейінгі аралық болса, сол кезең поэзиясындағы белді тұлғалардың бірі Сұлтанмахмұт Әбубәкірұлы (Шоқпіт) Торайғыров болды. Небәрі жиырма жеті жыл ғана өмір сүрген (1893-1920) сыршыл жас ақынның поэзиясынсыз әдебиетіміздегі элегия жанрының ұлттық-көркемдік ерекшелігін жете тану мүмкін емес. Сұлтанмахмұт шығармашылығы сол уақыт шындығын көркем бейнелеуде салмақты жүк арқалаған элегия жанрының әдебиетте дәстүрлі жалғасын табуына негіз болғандығы даусыз.

Академик С. Қирабаев әр ақынның өмір жолы, тағдыры әртүрлі жағдайда қалыптасатындығы туралы: «Тұқымы қолайлы топыраққа түсіп, онай өнім беретін де, талмай ізденіп, қынышылықпен алыса жүріп шындық жолын табатын да ақындар болады. Сөйтіе жүріп олар өз тағдырын өзі жасайды», – дей келіп, Сұлтанмахмұт осы соңғы жолмен жүріп өткен, өмірін де, шығармашылығын да қол-аяғын тұсаған қын жағдайда қалыптастырған қаламгер екендігін айтады. «Ақынның шығармашылық жолын қадағалай қарап, өлеңдерінің жазылу ізімен жүрсөніз, бұған көзініз әбден жетеді. Сұлтанмахмұт көрген өмір азабы, жоқшылық, жас талаптың соған қарамай ізденіп шарқ ұру іздері – бәрі оның шығармаларында сайрап жатыр» [1; 4].

Сұлтанмахмұттың элегиялық өлеңдерінің бір тобы маҳабbat, достық тақырыбында жазылған. Өмірден қағажуды көп көрген, алдағы өмірден үміті аз, торынқырап, ауру женген жас ақынның көnlі сүйген ғашығымен бір бола алмауы, өзінен жырақта жүрген дос ниетті жандарды сағынышпен еске алуы, қалың көпшілік арасында да жалғызырауы бірқатар айшықты өлең жолдарында айқын жазылады.

Ауыл оқуынан босап шығып, Троицк қаласында аздал білім алуы, Баянауыл, Томск, Семей жерлерінде шығармашылықпен айналыса жүріп қажырлы қызмет етуі, бала оқыта жүріп тұрмыс жағдайын түзеуге бар күш-қайратын салуы жас азаматтың серуен жасап, серілік құруды аңсамақ түгілі ниетіне де алмаған болар деген ой тудырады. Сондықтан да оның:

Дүниеде жоқ сүйгенің,
Қасірет, қайғы үйгенің.
Көрініп тұрган нәрсе жоқ,
Не қылғаның қүйгенің?

...Емексіме, тенің жоқ,
Аузыңа татыр жемің жоқ.
Мындан бірі жиһанның
Мұн ғып шағар жерің жоқ.

...Өзім сүйсем, кімде айылт?!

Күн откізем мұңайып.
Ондай жарды дүниеден,
Таба алмадым қол жайып, –

деуі әркімге-ақ түсінікті болар («Жүрегім тулат шабасын», 1915). Немесе:

Бәрі де қолдың қыскасы,
Бір түнді мойынга алмауым.
Тағдырдың шебер ұстасы
Көрдім мен жоқ қып қарғауын.

Талапты жас жүректі
Дүние қоймас алдауын.
Бермесе тәңірі тілекті,
Істесін мейлі жалмауын, –

деген жолдар да шарасыз мұнлықтың сөулесіне шаққан мұнын, тағдыр тәлкегінс көндіккен қауқарсыз ғашықтың жан жарасын сыр етеді («Ж...», 1915).

Сұлтанмахмұт шығармашылығына қатысты бірқыдыру үлкендей-кішілі зерттеулер мен мақалаларда әжептуәір сөз болған¹ «Жапырактар» (1914) өлеңінің соңғы жолдарына мән берелік:

¹ Ергебеков Қ. «Жапырактар» кімдікі?» («Қазақ әдебиеті», 1992 ж.) аталағы арнайы мақала жазып, мәселе көтерген. Жазушы Д. Әбілев «Жапырактарды» мазалаудың қажеті жоқ» («Қазақ әдебиеті», 1993 ж.) деп жауап жазды. 1965 ж. жазылған «Қазақ әдебиетінің тарихы» академиялық еңбекте де бұл өлең жеке сөз болып, *тек табигат әсемдігін суреттейтін лирикалық өлең* деген біржакты баға берілген [15; 368].

...Өзгелері бұралып,
Біріне бірі оралып,
Жапырақтар күмбез жасап тұр.
Бас, аяғы құралып,
Араласпай бұларға,
Сары жапырақ тұр бозарып.

Азапқа тұрмыс салғандай,
Есі-дерті налғандай,
Көгерет дейтін үміт жоқ,
Құрт тусіп қатып қалғандай.
Дірілдеп жерге қарап тұр,
Жалғаннан көзі талғандай.

Ақын кейіптеу тәсілімен жайқалған, көркейіп күмбез секілденген жапырақтар жайын, олардың ортасында оқшау көрініп тұрған солынқы сары жапырақты сөз етеді. Бұл – үмітін құдік-күмән женген, тұрмыс-тіршілігінде тауы шағылған ақынның анық өз жайы.

Ақын бірде жалғыздықтан түніліп, ел арасындағы елеусіз қалғандағы сезім-күйлерін, өмірдегі өнімсіз тіршілігін жыр етсе, бірде тілеуі бір дос-жарандарын сағына, өмірдің шуакты сәттерін бірге өткізген жолдастарын арманына қосады. «Қызықты сауық-сайран еткен» еткен күндерді еске алып, «кішкентайдан асық ойнап», «жарысып, қозы қуып» ойнақ салған, бұл күнде «көрген тұс секілді» болған арман ғұмырды толғайтын, «Дарига, сол күндегі көніл қайда?», «Ал енді айрылмасқа бар ма айла?» деп қамықкан ақынның «Досымға хат» (1913) өлеңі соның бір көрінісі. Бұл өлеңге Сұлтанмахмұттың немере інісі Шәймерден Торайғыровтың қолжазбасында мынадай түсінік берілген екен: «Айманнан Шерниязданы мен Қасымнан Қамарына арналған. Оларға жазған сөлем хаттардың жалғасы осы өлең еді. Шернияздан мен Қамар оған Троицкіге оқуға журерде өздері басшы болып қаражат ұйымдастырып, жәрдем берген. Сонымен бірге Махмұт Қамармен одан бұрын да және қашан өлгенше дос болып кетті. ...Сондықтан ол «Қамар сұлу» романына Қамардың атын қойған» [1; 250]. Немесе «Адал жолдас, жаны туыс, маңымда жоқ, бәрі жырақ» деген жолдар да («Шыны осы», 1918) ақынның тілегі бір жақындарынан жырақ қалып, жалғыздық қасіретін тартқандығын айқын анғартады.

С. Торайғыровтың элегиялық өлеңдерінің біркатарапында лирикалық кейіпкердің өлімді аңсау, адам баласына өртөлі-кеш келетін ажалға бой ұсыну, шат-шадыман бақытты өмірден күдер үзу мінезі көрінеді. Тағдырынан көп қағажу көруі, туыс-тамыр жандардың мақсаты-мұрат жолында тілеулес болмауы, киналғанында қолдау көрсетпеулері ақынның жанын жабырқатып, өмірден түнілдірді. Тіршілігінің баянсыздығынан жалықкан лирикалық кейіпкердің «қабыр құшағын тосып», ажалмен сырласуы, жалпы өлім жайын жиі сөз стуі де сол тәрізді.

Мәселен ақынның:

Дүниедегі қызықтың
Бәрі де арам мен үшін.
Дауасы жоқ бұзықпын,
Талпынбаймын ем үшін.

Тосқаным – қабір құшағы,
Қашан ол келіп құшады, –

деуі («Дүниедегі қызықтың», 1914) өлімнен басқаның бәрін тәрк еткен қапалы ақынның шын сыры. Немесе «Мейірімсіз ажал» (1915) өлеңі де қуанышынан қайғысы көп жабықкан жанның ажал атаулыға айтқан кейістігі болған:

Көнілге қайғы у салып,
Көзден жасты парлатқан,
Жүрекке жара дақ салып,
Жанды ашытып зарлатқан
Үлгін күпті ажал-ай!..

Бақытын жастың ашқызбай,
Қапыда алдың, не түсті?
Көнілін жастың басқызбай,
Арманда алдың, не түсті?
Тапқаныңды айтсы, ажал-ай!

Сұлтанмахмұт жырларына тән айрықша атап өтерлік ерекшеліктердің бірі – жабықкан, күйзелген лирикалық кейіпкердің кей-кейде сөз сонында сезім ауанын дереу өзгертип, тоқтамын сенімсіздіктен гөрі үмітке жендіріп, өз-өзіне серт бергендей тосын байлау жасауды екендігін де атап өткениміз жән. Ақын өлеңдерінің мұндай сипаттары бұған дейінгі зерттеулерде де сөз болған. Мәселен, еліміз тәуелсіздік алған жылдарда ақын мұраларын қайта топтастырып, жаңаша бағалауга мүмкіндік тұған шақта академик С.Қирабаев сөз болып отырған мәселеге қатысты осы тәрізді ой айтады: «Өмірдің құрделілігі сияқты нақты адам тіршілігі де құрделі, қайшылықты. Ойлаған іс орындала бермейді, алыс арман жеткізбейді. Әрбір адам сезімі сияқты ақын да бұған

қайғырады, күйінеді, күйзеледі. Сұлтанмахмұт та, оның лирикалық кейіпкері де оны бастан аз кешпеген. Ол кешкен қыыншылықтар мен сәтсіздіктер ақын жырларында мол із қалдырған. Алайда бұл өлеңдерден лирикалық кейіпкердің тағдырыға мойынұсынбай, лапылдан от боп қасарыса алға ұмтылғаны, ауыртпашилықта қарсы шабар өжет мінезі көрінеді» [1; 7]. Сондай-ақ өткен ғасырдың екінші жартысында жазылған төл әдебиетіміздің тарихында да осы тәрізді пікір берілген. «...Бұл сарын (торығу, күйзелу сонын сенімге, жақсы үмітке ұластыру – Р.Н.), тағдырыға бас имей қарсы тұрушылық, жарқын болашақ үшін жан аямай күресушілік, Сұлтанмахмұттың көптеген өлеңдерінің *лейтмотиві* (курсив – біздік), ақынның қазақ поэзиясына әкелген зор жаналықтарының бірі деуге боларлықтай» [3; 361]. Осы айтылғандарға мысал ретінде бірер өлеңін талдан көрелік.

Сусыз, шетсіз шөлдерден,
Тұманды, тұпсіз көлдерден,
Адамдық көпі өткенине!
Қасқыр мен қой дос болып,
Достықсыз өмір бос болып,
Шын өмірге жеркеніне!
Іштен есіп адамдық,
Сырттан тулен жамандық,
Тазарыш әбден кеткеніше:
Талай шаштар ағарап,
Талай тәнді жер алар,
Талай буын қуарап,
Талай өмір суалар.

Жасамаймын: «Еңбектің,
Жемісін көзбен көрем» деп.
Жасаймын: «Бір қолғабыс
Кейінгіге берем» деп.

Бұл өлең 1918 жылы «Абай» журналында жарық көрген. Жыр үлгісінде жазылған алғашқы шумақта қастьық атаулының орнын достық басып, тіршілікте жақсылық үстем болғанша талай заман өтерін айтқан сөз төркінінен сенімсіздікті, үлгілі өмір салтынан үмітсіздікті андау қын емес. Алайда лирикалық кейіпкердің сәл кідіріс жасап, сөз бағытын, сенім аңғарын құрт бұруы, алғашқы торығуынан айыққаны, сол жақсылықты өзім көрмесем де, келешекке арнап пайдалы іс қалдырам деген тосын серт байлауы өлең мазмұнын түлете түседі. Осы тәрізді ақынның күніреністен, қападан серпіле түсіп, бір өлеңінің өзінде-ақ алғашқы сөзіне қайшы сипатта қайрау айтуы, жақсылық, үміт нышанын жырлап кетуі бірқатар өлеңдеріне тән сипат.

Айталық, көлемді «Алты аяқ» шығармасы да (1915) түгелге жуық «бойын топырақ басқан», «қорегінен айырылып», «тек жүргінен жаны шықпай» дүдемал күйге түскен, «енди өлмеген не қалды» деп күйзелген, бар тіршілік белгісінен айрылардай болған бейшара жанның өмірдегі әуресарсаңының соңғы сәтін суреттеуден тұрады. Оқушы да лирикалық кейіпкердің осы халін жете түсініп, өмірдегі ақынның арпалыс пен жанталасқа толы тұманды тағдырын бір сәт көз алдына елестетіп өткендей болады. Тек баяндалып отырған оқиға сонында суға бір батып, бір шығып тұншыққан жанның (лирикалық кейіпкердің) жанталаса қармағанда қолына тал бұтағы ілінгендей өмір тұтқасын ұстап қалуы тосян шешім болған. Бұл өлеңдегі «Дауа-ем тегін, еңбек етсөн, жаратқан құдай қайырымын қайтарар» деген ой қорытумен аяқталған ерекшелік – ақынның бір алуан лирикалық толғаныстарына тиесілі айқын сипат.

Сұлтанмахмұт шығармашылығының біраз белгілін құрайтын элеуметтік-қоғамдық лирикасына жататын туындылардың бірі «Біреу бай, біреу жарлы» өлеңі де (1916) өмірдегі біреудің бай-төре екендігін, біреудің жарлы екенін айтудан басталған. Ақынды налытатыны да жарлы байғұстың зарланып жас пен қан төгетіні, ардан жүрдай бай болса «атаңды жау шапқанда бірге шауып», борсықша семіретін жағдай. Бірақ, жоғарыда аңғартқанымыздай, лирикалық кейіпкер бір өлең аясында дереу еңсесін көтеріп, жеке бір сөттердегі көніл күйінің күйзелісін оптимистік ойлармен алмастырған тоқтамға келу мінезін бұл туындыда да байқатады.

Ондаиді адам болған ғой, болар тағы,
Өмірлік барлық ісі – елдін қамы.
Ер еңбегі жалпыға бірдей ортақ,
Жарқ өтер алі-ақ бір күн бақыт таңы.

Алғашқы налыс «Көгін кезіп, сүйн сүзсе де, тау-даласын ақтарса да» халқының қамын жеген азамат таптай сенделгенін күніреніспен баяндауға, «Қайдан табам халықтың шын баласын, ... Арманда боп әзірге сандаласын» деген шерлі толғанысына жалғасқан болса, сөз соны жүрекке үміт ұялатқан тосын тебіреніспен аяқталады. Ел мұраты үшін туган адам болған, тағы да болар, бақыт таңы да бір күні жарқ етер деген сенім, сертті сөз –Сұлтанмахмұттың осындай кейір толғаныстарына тән мазмұнды-идеялық айшық.

Саналы қысқа ғұмырын оку, ізденуге, елдегі қоғамдық-саяси құбылыстарға, тарихи оқигаларға үн қосып, баспасөз бетінде мақала-жырларын жариялауға арнаған өршіл әрі сыршыл, сезімтал ақынның әлеуметтік-қоғамдық сарынды лирикасы да бір шоғыр («Жазғы қайғы», «Қызық қандай адамды қыздыратын», «Біреу бай, біреу жарлы», «Көнілді көндіретін тағдыр», «Соғыстың кесірі»). Қазақ өміріндегі келенсіз, көртартпа мінездер мен жағымсыз жат әрекеттерді әшкөрелей отырып шарасыздық аңғартуы, әртүрлі әлеуметтік сұрақтарға жауап таптай күйзелуі бірқыдыру шығармаларына арқау болады.

Мәселен, «Шал алған қызға» (1917) өлеңі – ақын шығармашылығындағы әлеуметтік элегия сарынының бір ұлгісі. Бұл өлеңдегі ақын күніренісінің жұлын-жүйесі мейлінше соңғы шумақта бедерлене түседі:

Бұл қайғы мені оңдырmas қоймаганда,
Оңдырар сені қалай ойлағанда.
Тұрмыстың сайлан алған саңырау шалы
Басынды қайтер дейсің жоймаганда.

Мұндай тақырып-мазмұн, сезім сырлары Сұлтанмахмұттың лирикалық туындыларымен қатар негізінен эпикалық (прозалық, поэзиялық) шығармаларының да өзегін құрайтынын жақсы білеміз. Тіпті әдебиетіміздегі көлемді проза жанрындағы алғашқы көркем туындылардың өзі («Қалың мал», «Қамар сұлу», «Бақытсыз Жамал», т.б.) негізінен қазақ әйелінің қасіретті тағдырын, аянышты халін бейнелеу мұратымен дүниеге келгенін ескерсек, мұндай мазмұндық-идеялық бағыттағы шағын лирикалық шығармалардың да XX ғ. басындағы көркем әдебиетте маңызды орынға ие болу заңдылығын байқаймыз.

Қашанда қуанышы мен қасіреті, женісі мен женілісі қатар жүретін өмір қайшылықтары көнілдің алуан күйін шертетін көркем сөз өнерінде де көрініс табады. Сезімтал ақынның бар ансар арманы, асыл мұраты элегиялық өлеңдерінде көрінетін күйзеліс-күніренуінен, өзегіне өрт болған қайғы-қасіреттің асқынуынан туса керек. Өмірдегі адам көнілінің әралуан күйлері лирикалық кейіпкердің жан дүниесіне де тән. Сондықтан да реалист лирик ақынның шығармашылығы өз тағдырына сеніммен серт еткен, келер уақытқа қайсар рухпен тіл қатқан азаматтық өлеңдермен қатар, оның жабырқаған жүрек сирін ашатын, жанын ұғар жанға мұн шағатын, адамдық-акындық табиғатын жете танытатын элегия жанрында жазған ой-толғауларға да толы.

ӘДЕБІЕТ

1. Сұлтанмахмұт Торайғыров. Екі томдық шығармалар жинағы, 1-том. –Алматы: Ғылым, 1993.
2. Сұлтанмахмұт Торайғыров. Екі томдық шығармалар жинағы, 2-том. –Алматы: Ғылым, 1993.
3. Қазақ әдебиетінің тарихы. 2-том. XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиеті. Екінші кітап. – Алматы: Ғылым, 1965.
4. Қазақ әдебиетінің тарихы, он томдық, 6-том. – Алматы: Қазақпарат, 2006.
5. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003.
6. Әуезов М.О. Әдебиет тарихы. – Алматы: Ана тілі, 1991.
7. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Санат, 2002.
8. Мақпұрұлы С. Адамтану өнері. – Алматы: Арыс, 2009.
9. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998.
10. Словарь литературоведческих терминов. – М.: Просвещение, 1974. (редакторы-составители: Л.И. Тимофеев, С.В. Тураев).

Резюме

Рассматриваются особенности жанра элегия в творчестве поэта С. Торайгырова.

Summary

The article focuses on peculiarities of elegy genre in the works of S. Toraiguyev